
Byggnadsskydd för Kastelholms kungsgård

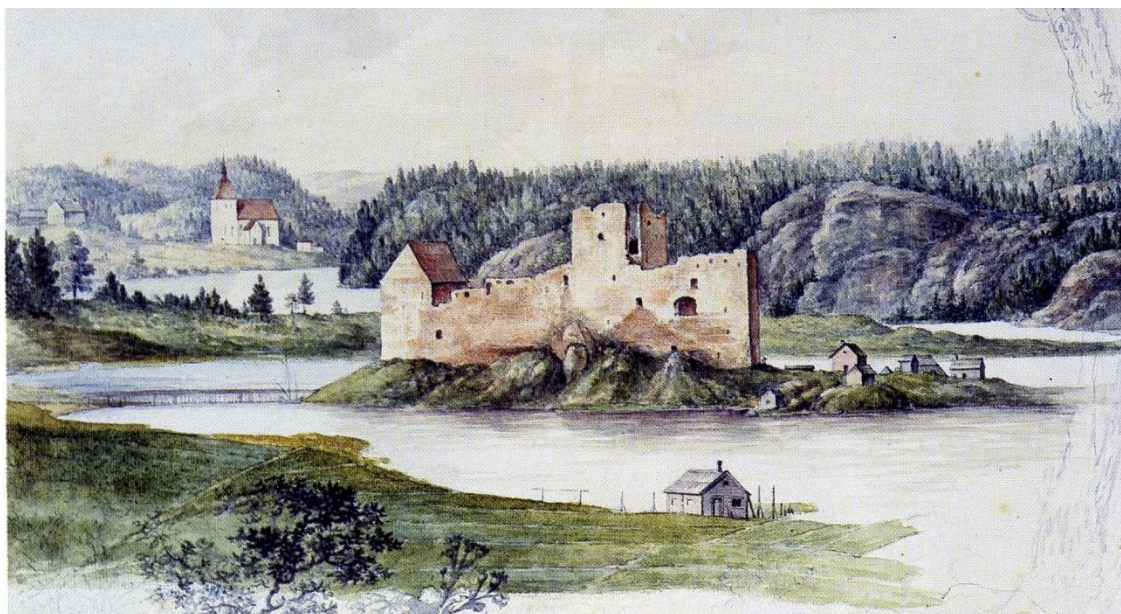
Kastelholms kungsgård, del av fastigheten Kastelholm
1:29, Sunds kommun
Ägare: landskapet Åland

1. Inledning

Kastelholms kungsgård är belägen väster om Slottssundet och den medeltida borgen Kastelholms slott i Sunds kommun, i Ålands centrala del. Anläggningen består av en godskärna med omgivande åker-, betes- och skogsmarker. Till gården leder från Slottsholmen en 1700-tals planterad allé från vilken breder Ålands mest fascinerande panorama ut sig över den mångfacetterade landskapsbild som sedan 1600-talets senare hälft utgjorde motiv för konstnärliga slottsavbildningar och landskapsvyer.

Kopparstick av Johannes van den Aveelen, 1705

Akvarell av A.A. Thesleff, ca 1810

Kungsgården fick sin nuvarande placering år 1772 på initiativ av dåvarande arrendatorn, riddaren och hovrättsrådet Samuel Ehrenmalm. Gårdens tidigare byggnadskomplex, med anor i medeltiden, låg ursprungligen på Slottsholmen, alldeles intill Kastelholms slott (jmf kartan nedan). Orsaken till att gården flyttades till västra sidan om Slottsundet, till den s.k. Ahlnäsbacken, står att söka i den stora brand som definitivt förstörde anläggningen invid slottet det ovan nämnda året. Den nya mangården bestod från början av två parallella, timrade flygelbyggnader till en planerad, men aldrig uppförd huvudbyggnad, som skulle anläggas i sten och i två våningar, enligt den berömda arkitektoniska mönsterboken av Carl Wijnblad från mitten av 1700-talet, Herremanabostad. Den tidigaste kungsgårdsanläggningen omfattade ytterligare ett otal ekonomibyggnader. Mangården placerades skilt för sig i norr, medan fägården, med bl.a. det över trettio meter långa fähuset av gråsten och tegel, låg i söder. Även detta, Ålands äldsta bevarat stenfähus, uppförde Ehrenmalm enligt de arkitektoniska mönsterböckerna. Utöver detta lät arrendatorn bryta över tre tunnland mark till en trädgård som han anlade på sluttningen mot Slottsundet, öster om mangården. Trädgården inrättades efter tidens mode, symmetriskt och i ett antal kvarter som planterades med fruktträd, buskar samt köks- och prydnadsväxter.

Tyvärre fullbordades inte helt den nya, storslagna gårdsanläggning som Samuel Ehrenmalm planerade uppföra här på höjden ovanför Slottsundet, med sjökontakt och vida vyer över det omgivande landskapet, där Kastelholms slott och Sunds kyrka ingår som påtagliga visuella blickfång.

Kastelholms kungsgård brukades av arrendatorer ända till 1976, varefter gårdens marker övergick till landskapet och förvaltas idag av jordbruksbyrån och skogbruksbyrån medan det kulturhistoriskt värdefulla byggnadskomplexet administreras och kontinuerligt underhålls av museibyrån.

Ett nytt miljöskapande element bildas numera av Ålands golfklubbs 36-håls golfbana, anlagt på 1980-talet på större delar av kungsgårdsmark och i flera etapper utökad under följande decennier med både nya banor och serviceanläggningar.

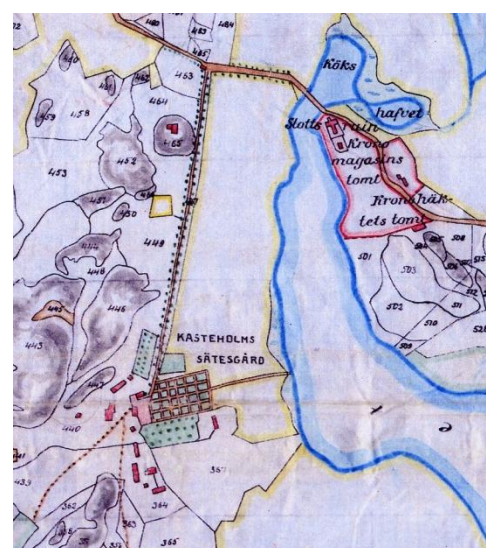
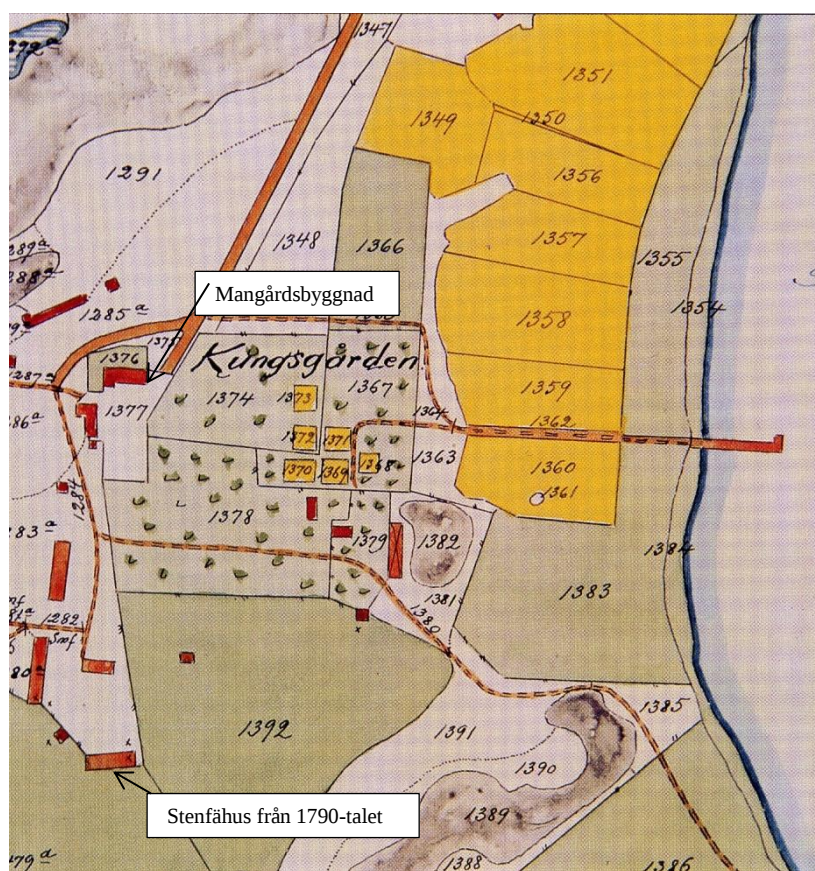
Kastelholms slotts äldsta avbildning på en lantmäterikarta från 1650-talet av Hans Hansson.

Under de nästan tvåhundrafyrtio år som gården stått på sin nuvarande plats har den genomgått först en del om- och tillbyggnader men också förluster i byggnadsbeståndet. Av de kanske upp till fyrtio hus som i början samtidigt fanns på gården (många av dem sammanbyggda till längor under gemensamma tak) återstår idag fortfarande ett tiotal byggnader, med olika ålder, olika funktioner och i varierande skick.

Kungsgårdens numera försummade och förfallna trädgård och park, båda med anor från 1770-talet, präglas idag huvudsakligen av 1860- samt 1910-tals karaktär. Trots det är de att betrakta som Ålands utan tvekan äldsta, största och kulturhistoriskt mest värdefulla trädgårdsanläggning.

Jordbruksverksamheten, djurhållning och gårdsproduktion (i första hand av mejeriaror) har sedan godsets tidigaste skede varit basen för gårdens försörjning. Som kungsgård och arrendegård har Kastelholm ett kontinuitetsvärde baserat på lantbruksdrift. Miljön utgör ännu en tydlig vittnesbörd om på vilket sätt högreståndets kontinuerliga drift, olika verksamheter och dess förändringar påverkat området byggnadskick, park- och jordbrukslandskap under mer än 600 år av offentligt ägande. I sin helhet ger därmed gården bilden av utvecklingen av den fysiska levnadsmiljön på ett åländskt kronogods från 1770- till 1970-talet, men med verksamhetens historiska rötter ända ner i medeltiden och med bosättningsspår från forntiden.

Ovan: Kartan över Kastelholms kungsgård 1875: lägg märke till slottet, allén, trädgården och byggnadsbeståndet. Till vänster: karta över kungsgårdens byggnader och trädgård ritad av Henelius 1885.

2. Bakgrunden för museibyråns framställning om skydd för kungsgården

Kastelholms kungsgård är ett kronogods, vars kärndelar, trots kolonisationsprocessens styckningar under 1900-talet, har bevarats i sammanhållet skick ända från Gustav Vasas tid till våra dagar. Bland de tre åländska kungsgårdarna är Kastelholm utan tvekan den kulturhistoriskt sett mest värdefulla anläggningen, främst ifråga om gårdens mönsterskapande roll, bebyggelsens karaktär och gårdens nära samband med slottet.

Året 1976 utgjorde ett paradigmskifte ifråga om användning av gården då den upphörde att fungera som jordbrukslägenhet. Under den påföljande 20 år långa perioden, då Kastelholms arbetskoloni hyrde godset och Ålands golfklubb började bygga sina anläggningar på kungsgårdens marker, bedrevs ingen djurhållning eller traditionell markanvändning, med undantag för Lantmannaskolans betesdjur och vallodling. Sedan 2000-talet används vissa, allt mer avgränsade arealer för bete och odling, främst såsom markvårdande åtgärder inom de skyddade fornminnesområdena. Resten av området används huvudsakligen för fritidsbruk. Kungsgårdens samtliga byggnader vårdas av museibyrån och används bl.a. som byråns lager för kulturhistoriska samlingarna och för byggnadsmaterial använt för slottets underhåll.

Landskapsregeringen står i beråd att bjuda ut Kastelholms kungsgård på ett långvarigt arrende för lämpliga funktioner samtidigt som man välkomnar upprustning och tillgängliggörande av gårdens byggnader för publik och museal verksamhet. Nya verksamhetsformer kan komma att ställa krav på dels nybyggnation, dels byggnadernas och områdets anpassning till de nya funktionerna. En långsiktig kompromiss mellan kungsgårdens stora kulturhistoriska värden, som ska bevaras, och de nya behoven blir därmed nödvändig.

Ur antikvarisk synpunkt är det nödvändigt att framtidsvisionen för Kastelholms kungsgård ska präglas av ett ändamålsenligt, levande bruk varvid både markerna och bebyggelsemiljön används och sköts varsamt, med respekt för de kulturhistoriska och landskapsmässiga värdena. Vid ett eventuellt förändringsarbete ska form-, material- och funktionsval göras som är hävdvunna och som bidrar till att ge helhetsupplevelse och –verkan; med andra ord ska principen om ”utveckling genom bevarande” kontinuerligt tillämpas.

Ett gott samspel mellan publik verksamhet och modern användning av det gamla gårdskomplexet förutsätter ett regelbundet samrådsforum som bl.a. besitter antikvarisk kompetens. I första hand bör befintliga byggnader underhållas och vårdas enligt de fastställda underhållsplanerna och enligt museibyråns föreskrifter. Utvalda anläggningar kan på samma villkor anpassas till nya behov, medan andra byggnader ska ges en museal status.

Eventuella nya byggnader och nödvändiga anläggningar inom kungsgården ska noga planeras i relation till kungsgårdens kulturhistoriska utveckling och underordnas befintliga byggnader. Alla förändringar ska därför genomgå en antikvarisk- och arkitektprövning, främst ifråga om läge, arkitektoniska kvalitéer, utformning och anpassning till befintligt bebyggelsemönster i skala, volym,

materialval och inbördes placering (jmf bl.a. Plan- och bygglagens 2008:102, § 65).

Målsättning för den framtida, långsiktiga förvaltningen av kungsgården, sett ur bevarande synpunkt, är:

- ✚ att alla nya användningsformer bygger på en antikvarisk helhetssyn och strävar till att förmedla gårdens upplevelse såsom en kulturhistoriskt värdefull kungsgårdsanläggning och en kärndel av Kastelholms fornminnesområde
- ✚ att kungsgårdens huvudsakliga försörjning är publik verksamhet med utgångspunkt i kungsgårdens historia
- ✚ att ägaren säkrar långsiktiga lösningar som garanterar varaktig och hållbar användning av området och byggnader
- ✚ ett förbättrat underhåll och användning av befintliga anläggningar på objektets egna villkor
- ✚ ambition om en antikvariskt korrekt restaurering och vård av kungsgårdens trädgård och park
- ✚ att eventuella nybyggnader präglas av en estetiskt tilltalande arkitektur som underordnas och anpassas till befintligt bebyggelsemönster i fråga om form, skala, volym, materialval och inbördes placering
- ✚ att förändringar i bebyggelsemiljön har historisk anknytning och bidrar till att säkra och utveckla hela godsmiljön
- ✚ ett utvecklat samspel mellan den publika och antikvariska verksamheten så att tillgängligheten och upplevelsen av kungsgårdens hela kulturmiljö upprätthålls och förmedlas i oförvanskad form
- ✚ att ha en välfungerande, stabil och i fråga om behövliga kompetenser mångsidig förvaltningsorgan, där antikvarisk sakkunskap har tydligt företräde.

3. Beslut om byggnadsskydd för kungsgården

Landskapsregeringen beslöt att, i syfte att skapa ett juridiskt hållbart underlag för varaktigt bevarande av kungsgårdens kulturhistoriska värde, samt för att ge riktlinjer för planering och utveckling av nya verksamheter på gården, med stöd av LL om skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (1988:56) skydda kungsgårdens byggnader, trädgård, park och tillhörande kulturmiljön inklusive allén, vägar och strandmiljön, på villkor enligt framställningen.

Såsom underlag för skyddsframställningen finns museibyråns skyddsframställning dat.25.6.2015, vidare, kulturhistorisk beskrivning och värdering av gårdens anläggningar samt dokumentation av byggnaderna i form av uppmätningar och fotobilder. En detaljerad analys, datering och kulturhistorisk värdering av de byggnader och anläggningar som omfattas av skyddet framgår från bilagan: Piotr Palamarz, ”Kastelholms kungsgårds byggnader. Historia och kulturhistoriskt värde” (publicerad i Åländsk Odling 2013-2014).

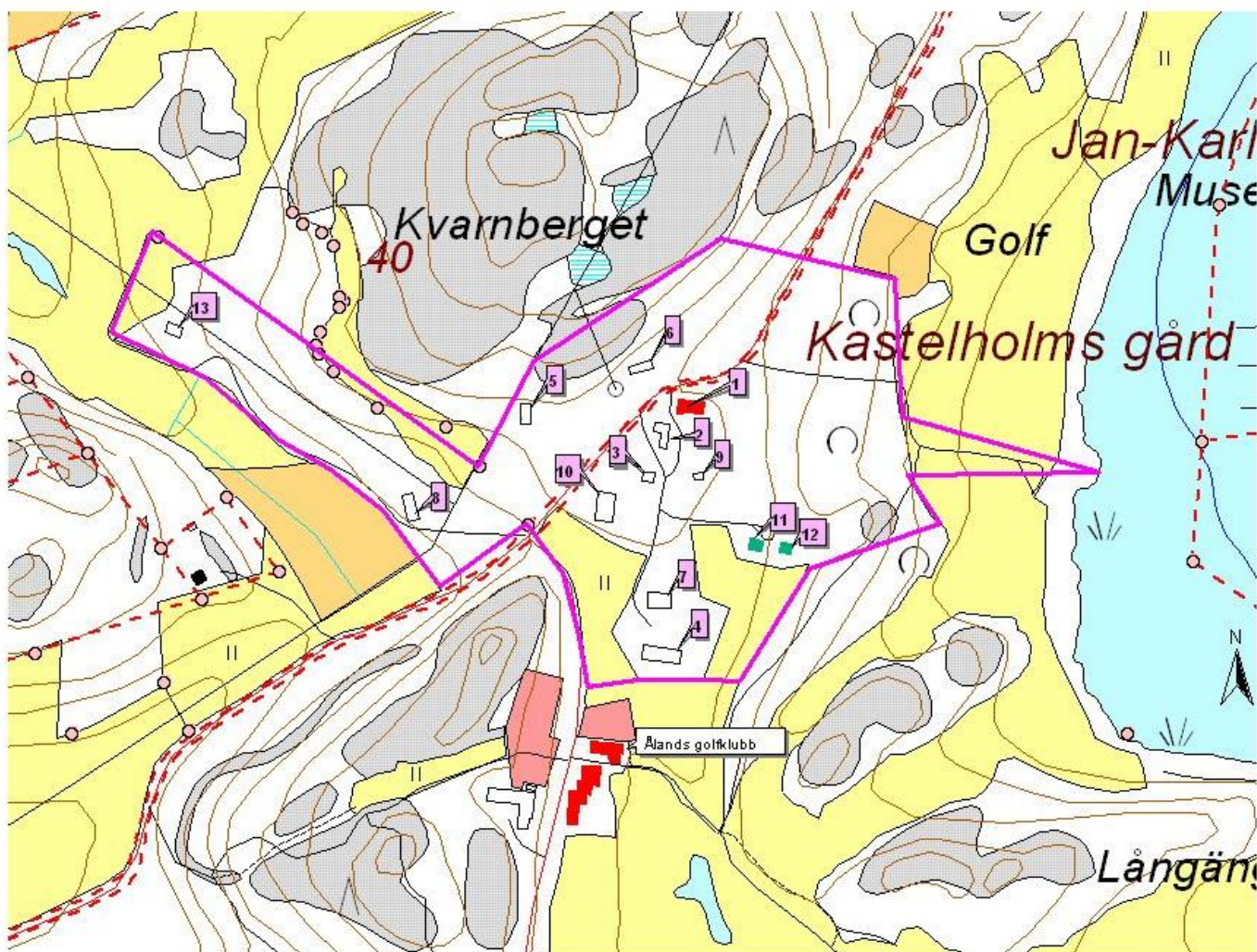
Dessutom är byggnadernas nuvarande skick och underhållsbehov beskrivna och för alla byggnader, utom karaktärsbyggnaden, stallet och smedjan, föreligger antikvariska underhållsplaner.

Landskapsregeringen har hört och förankrat skyddsärendet hos Sunds kommun.

Med stöd av detta, samt med stöd av LL (1988:56) om skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse förklarar därmed landskapsregeringen Kastelholms kungsgårds nedan uppräknade bebyggelse, gårdstomt, trädgård och det tillhörande område som framgår av bifogad topografisk karta, såsom byggnadsminne på villkor enligt nedanstående skyddsbestämmelser (p. 4).

Skyddet träder i kraft den 20 augusti 2015 och anteckning om det införs i fastighetsregistret.

Skyddsområde och -byggnaderna på Kastelholms kungsgård

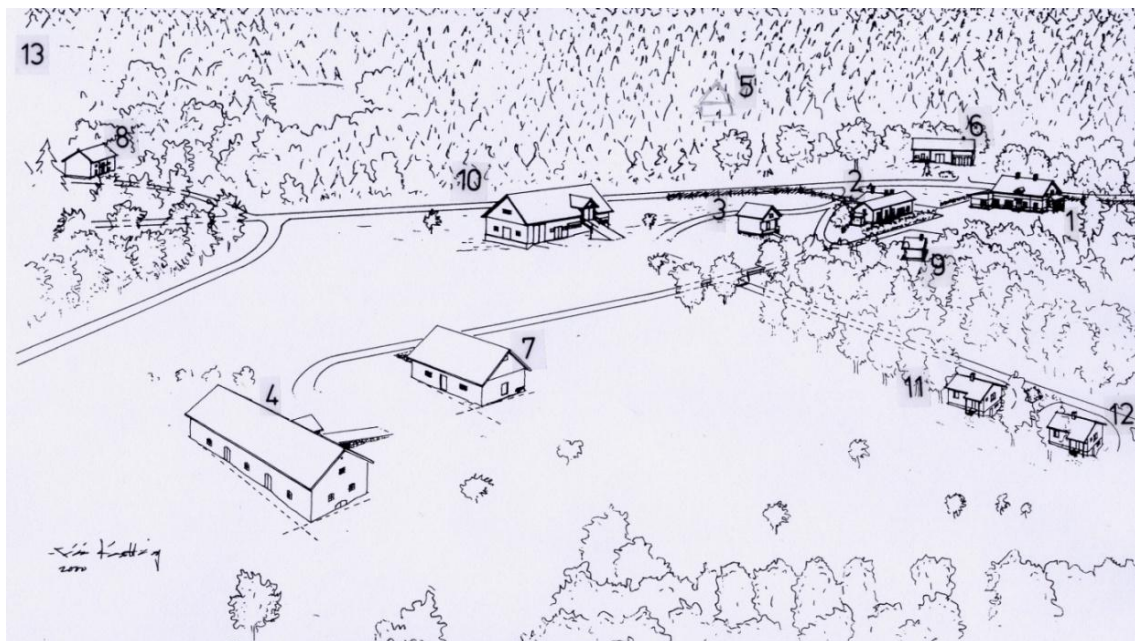
Topografisk karta på vilken byggnadsskyddsområdets gränser är markerade med röd linje och de skyddade byggnaderna numrerade med siffror 1-13.

Kastelholms kungsgårds skyddade byggnader, numrering:

1. Mangårdsbyggnaden	7. Oxstallet
2. Ostmejeriet med dasset	8. Rian
3. Härbret	9. Ostkällaren
4. Fähuset	10. Stallet
5. Smedjan	11-12. Statarbostäderna
6. Hönshus/garaget (a/b)	13. Ladan

4. Skyddsbestämmelserna

Följande skyddsbestämmelser gäller för Kastelholms kungsgårds byggnader, anläggningar (numren motsvarar beteckningarna på kartorna) och tillhörande markområdet:

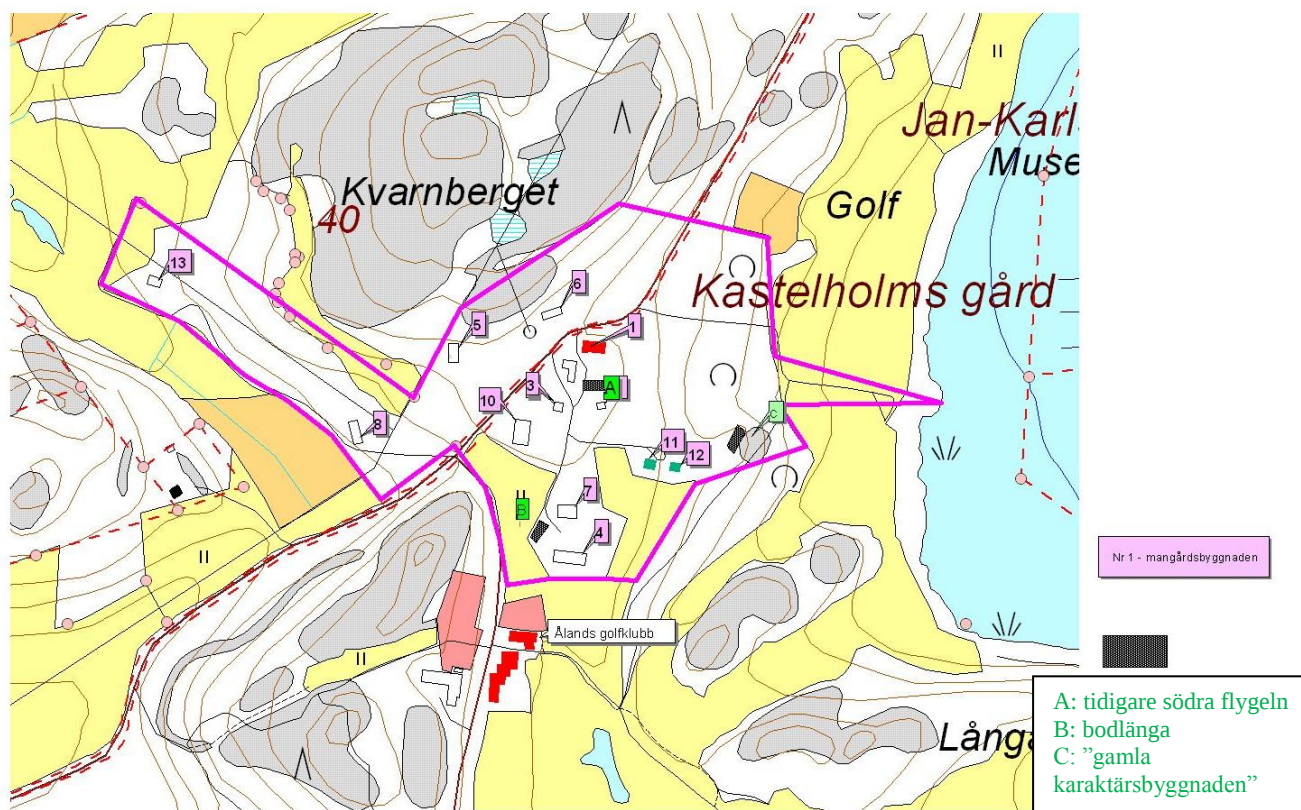
1. För byggnaderna 1-4 samt 6-13 gäller: mangårdsbyggnad, ostmejeri, härbre, fähus, hönshus/garage, oxstall, ria, ostkällare, stallet, statabostäder och ladan – byggnaderna får inte rivas, flyttas och till sin exteriörskaraktär byggas om eller väsentligt förändras.
2. Byggnad nr 5, smedja, bör på sikt återställas eller rekonstrueras enligt den befintliga smedjan.
3. Byggnad nr 6, hönshus-garage, får vid behov tillbyggas mot NÖ med en underordnad och till garagets arkitektur välanpassad modul, enligt av landskapsregeringen granskade ritningar.
4. I byggnaderna 1-9 samt 11-13: mangårdsbyggnad, ostmejeri, härbre, fähus, hönshus/garage, oxstall, ria, ostkällare, statabostäder och ladan, får inte ingrepp göras i stommen och befintlig planlösning samt fönster och dörrar får inte ändras. Eventuella tilläggsväggar mm ska vara reversibla och får uppföras enligt av landskapsregeringen granskade ritningar.
5. Ändring av byggnadens nr 10, stallets, planlösning, respektive ingrepp i stommen och fasader, förutsätter landskapsregeringens utlåtande och granskning av ritningar.
6. I byggnaderna 2, 3, 6-a, 8 och 9: ostmejeriet, härbret, hönshuset, rian och ostkällare, får varken **den** fasta inredning, eller de kulturhistoriskt värdefulla inventarier och installationer som hör samman med byggnadernas tidigare

funktioner förstöras, rubbas eller flyttas från huset. I byggnaden 1, mangårdsbyggnaden, får de befintliga spisarna inte förstöras.

7. Byggnaderna 1, 4, 6-b, 10 och 13: mangårdsbyggnaden, fähuset, garaget, stallet och ladan - får invändigt, på ett varsamt och reversibelt sätt anpassas till nya funktioner vilket kan göras efter utlåtande från landskapsregeringen.
8. Byggnaderna 2, 3, 6-a, 8 och 9: ostmejeriet, härbret, hönshusets västra del, rian samt ostkällaren, ska bevaras i befintligt skick och användas/behandlas såsom museala anläggningar. Äldre ytskikt får inte övertäckas, övermålas eller på annat sätt förändras. Allt underhåll och reparationer i fråga om konstruktioner, inredning, ytskikt och –behandling samt även föremål som hör med byggnadernas ursprungliga funktioner får ske efter utlåtande från landskapsregeringen.
9. Byggnaderna ska vårdas och underhållas så att de inte förfaller. Vård- och byggnadsunderhåll gällande samtliga objekt, både utvändigt och invändigt, ska utföras med traditionella material och metoder som är anpassade till byggnadernas egenart på ett sådant sätt att byggnadernas kulturhistoriska värden bevaras.
10. Kungsgårdens allé, trädgård och park får inte till sin karaktär förändras eller rubbas så att det kulturhistoriska värdet minskar. Trädgårdsrekonstruktion och –bruk är önskvärda och de, liksom all vård, ska ske enligt en av landskapsregeringen godkänd plan.
11. Eventuella nybyggnader för kungsgårdens verksamhetsbehov får anläggas på de, på den bifogade kartan anvisade ställen, där det tidigare fanns byggnader, efter att platserna genomgått arkeologiska undersökningar och rubbningstillståndet beviljats. Anläggningarnas plan- och fasadritningar ska utgå från de tidigare byggnadernas utseende och karaktär och ska på förhand granskas av landskapsregeringen. Eventuella andra nybyggnationer kan genomföras endast efter tillstånd från landskapsregeringen.
12. För publik verksamhet nödvändiga anläggningar, t.ex. en parkeringsplats, in- och utfart, ska placeras och utformas på ett underordnat sätt, så att de inte påverkar negativt gårdsbildens, trädgårdens, parkens eller byggnadernas kulturhistoriska värde.
13. Inom området får heller inte sådana åtgärder vidtas med mark eller vegetation att miljöns karaktär förvanskas. Markingrepp ska ske efter utlåtande från landskapsregeringen i överensstämmelse med fornminneslagens bestämmelser.

* * *

Kastelholms kungsgård - möjlig lokalisering av tre presumtiva anläggningar på plats där byggnader tidigare funnits (moderna rekonstruktioner av exteriörer)

5 Motivering till byggnadsminnesförklaringen: uppfyllande av skyddskriterier

Kastelholms kungsgård har sedan medeltiden varit knuten till kronans slott på Åland och utgör än idag en historiskt betingad del i det som kallas Kastelholms fornminnesområde. Området, med slottet och dess kungsgård i centrum, är exceptionellt rikt på kulturminnen och hela det storslagna kulturlandskapet utnämndes 1993 till ett av Finlands 27 Nationallandskap. Till de starkaste argumenten som avgjorde miljöministeriets utnämning räknades den historiska dimension som fyller denna säregna trakt. Marken intill slottet har varit i kronans ägo sedan tidig medeltid, medan Kastelholms resterande områden, d.v.s. kungsladugården, Djurgården, kungsgården, hade tillkommit på Gustav Vasas initiativ och därmed i drygt 450 år legat under kronan.

Kastelholms kungsgård representerar en mångfunktionell, agrar gårdsmiljö som uppstod under 1700-talets andra hälft inom ramen för Kastelholms slotts förvaltning. I dagens skick är den mest representativ som en rest av en högre ståndsmiljö under perioden 1790-1970-talen. Trots många rivningar, om – och tillbyggnader och förändrad markanvändning är kärnan av gårdens miljö och återstående byggnader, såväl exteriört som interiört, relativt väl bevarade. Den symmetriskt planerade mangården med sina två flyglar, den ej verkställda karaktärsbyggnaden, med den tillhörande allén, trädgården,

parken och fägården, speglar ännu de tidstypiska ideal som förverkligats enligt speciella mönsterböcker.

Ekonomibyggnaderna, tillkomna för olika ändamål under olika tider, visar på bredden av verksamheten och de olika sysslor som genom tiderna var aktuella på kungsgården. Hit hör fähuset, oxstallet, härbret, ostmejeriet med ostkällaren, rian, smedjan, stallet och hönshuset. De tyder även på att gården var självförsörjande på en rad områden. Bostäderna för tjänstefolket traderar berättelser om de olika samhällsklassernas liv på kungsgården och är ett värdefullt exempel på en nästintill orörd bostadsmiljö från 1940-talet. Vidare, är stenfähusets, oxstallets, rians och hönshusets arkitektur unika i den åländska byggnadskulturen, medan de övriga byggnadernas utförande och fasta inredningar är synnerligen sällsynta i landskapet och visar på högkvalitativt, funktionsanpassat byggnadshantverk.

Gården som helhet är av stort kulturhistoriskt värde då den är ensam om att ha varit underordnad slottets verksamhet. Det samhälleliga ägandet skapade bättre förutsättningar för dess skydd än om anläggningarna vore i privat bruk och därmed underkastade kraven på ständiga moderniseringar. Den till kronan tillhörande jordbruksanläggning, med många funktioner, lång hävd samt byggnadernas välbevarade exteriörer och interiörer, är därmed att betrakta som unik i sitt slag i landskapet.

Gårdens kulturhistoriska värde är således av arkitekturhistorisk, historisk, samhällshistorisk, kontinuitets-, identitets-, miljöskapande och traditionskaraktär. Till objektets främsta kvalitéer hör dess anknytning till kronans enda slott på Åland, mångsidighet, pedagogiska värden, kontinuitet, tydlighet, autenticitet och patina. Till gårdsmiljön kan också knytas många berättelser om Ålands historiska händelser, slottets förvaltning, olika personligheter och om landskapets betydelse som jordbruksbygd under flera sekler.

Kastelholms slott med omnejd är utan tvekan Ålands mest historiska och mest värdefulla kulturmiljö och ett kulturarv som – främst genom det samhälleliga ägandet – tillhör hela nationen. Dess forskningsbetydelse går inte att överskatta liksom den stora pedagogiska och kulturhistoriska potentialen.

Bland landskapets hittills byggnadsminnesförklarade anläggningar saknas ännu en kungsgårdsmiljö. Kastelholms kungsgårds kulturhistoriska värde uppfyller därmed på många punkter de kriterier som lagstiftningen ställer för byggnadsskyddet.

6 Upplysningar

Tillsyn över efterlevnaden av denna lag utövas av landskapsregeringen och kommunens byggnadsnämnd.

Landskapsregeringen äger rätt att med stöd av lagens 18 § får tillträde till de skyddade objekten samt har rätt att göra de inspektioner och undersökningar som är erforderliga för efterlevnad av denna lag.

Ändring i landskapsregeringens beslut enligt denna lag kan sökas hos Högsta förvaltningsdomstolen såvitt det gäller beslutets laglighet. Beträffande ändamålsenligheten av beslutet får ändringen inte sökas.

Landskapsregeringen, den 20 augusti 2015

Underskrifter

Lantråd Camilla Gunell

Minister Johan Ehn

7 Bilagor:

1. Museibyråns utredning om Kastelholms kungsgårds kulturhistoriska värden
2. Kastelholms kungsgårds byggnader. Historia och kulturhistoriskt värde”, Piotr Palamarz, Åländsk Odling 2013-2014
3. Besvärsanvisning

Till kännedom:

- Ålands Tingsrätt
- Lantmäteribyrån
- Sunds kommun

ÅLR 2014/9707